

RYSZARD WÓJTOWICZ

Uniwersytet Rzeszowski

Instytut Filozofii

e-mail: rwojtowicz@ur.edu.pl

ORCID: 0000-0002-8807-8720

DOI: 10.34813/ptr3.2025.4

Funkcja i znaczenie religii według filozofii oraz polityki prawa i moralności Leona Petrażyckiego

The function and meaning of religion according
to Leon Petrażycki's philosophy and policy of law and morality

abstract. Leon Petrażycki (1867–1931) is one of the most original figures in the history of sociology of law, philosophy of law, and generally in the history of broadly understood humanities and social sciences. In academic circles, L. Petrażycki is mainly known as the founder of the psychological theory of law, but it is hardly ever emphasised that he was a scientist who recognised the important role of religion in social and moral processes. Unlike many of his contemporaries, he did not reject religion as a relic, but recognised it as a real force for education and the formation of social consciousness. At the same time, he emphasised that the function and significance of religion in the historical process (progress) would become exhausted and thus inevitably eroded.

Keywords: Leon Petrażycki, axiology, ethics, religion, law, morality.

Psychologiczna koncepcja prawa

Według Leona Petrażyckiego prawo istnieje realnie, przy czym jest to przeżycie psychiczne jednostki (zob. Petrażycki, 2002, s. 16–17), które ujawnia się jako specyficzny rodzaj emocji. Stąd normy prawne konstytuujące się na owym determinizmie psychicznym nadają mu charakter odmienny

od „normatywizmu” prawnego, który neguje wartość teorii prawa, utożsamiając prawo z „przeżyciem prawnym” (Motyka, 1993, s. 96; zob. także: Borucka-Arctowa, 1989, s. 26; Lande, 1959, s. 591). Teza: „prawo jest realne” (istnieje realnie), w kontekście filozofii prawa Petrażyckiego znaczy, że prawo jako zjawisko psychiczne, ujawnia swą realność w korelacji z realnością społeczną (zob. Lande, 1959, s. 871; także: Wójtowicz, 2020, s. 75). Przed zarzutem skrajnego psychologizmu i wynikającego z niego subiektywizmu oraz indywidualizmu, teorii Petrażyckiego broni J. Lande, zauważając, że zarzut ten świadczy o powierzchownym wnikięciu w teorię Petrażyckiego, a także o jednostronności doktryn tradycyjnych (Lande, 1959, s. 79; Wójtowicz, 2020, s. 75). Petrażycki twierdził, że zdolność doświadczenia zjawiska prawnego jako przeżycia psychicznego (emocji prawnej) posiada tylko człowiek, który osiągnął wysoki poziom „kultury psychicznej”, np.: językowej i wychowawczej (1959, s. 76). Zatem prawo jako przeżycie psychiczne podlega „prawu rozwoju” podobnie jak struktura życia społecznego którego jest częścią, a w konsekwencji staje się „narzędziem inżynierii społecznej” (Kowalski, 1963, s. 41). Przykładowo przejście od prawa intuicyjnego, nieoficjalnego, do prawa pozytywnego, oficjalnego stanowi: „sumę łącznego oddziaływania wielu organizmów, wielu psychik i wielu czynników nieorganicznych” (Kojder, 1995, s. 62).

Według Petrażyckiego emocje (impulsje) to momenty konstytutywne dla życia psychicznego, którego dwustronny charakter pasywno-aktywny, doznawczo-popędowy, nie wynika i nie można go uzasadnić ze względu na jednostronnie pasywne czy aktywne przeżycie (emocje/impulsje). Determinantami ludzkich czynów są wspomniane wyżej emocje (impulsje), które poprzez „przyciąganie” (apulsję) lub „odpychanie” (repulsję) dookreślają działania człowieka (Petrażycki, 2002, s. 16–17; zob. także: Dąbrowski, 2019, s. 129–143). Petrażycki sytuację charakteryzującą ludzkie postępowanie wyjaśnia następująco: „»zdrady«, »kłamstwa«, »oszustwa«, »morderstwa«, »potwarzy«, są skojarzone w naszej psychice z emocjami repulsywnymi”. Natomiast wyobrażenie innych czynów i rodzajów postępowania, np. „»miłosierdzia«, »wierności«, »rzetelności«, są skojarzone w naszej psychice z emocjami przyciągającymi, apulsywnymi” (Petrażycki, 2002, s. 21; zob. także: Wójtowicz, 2020, s. 75).

Można twierdzić, że według Petrażyckiego to właśnie emocje/impulsje pełnią istotną dla jednostki funkcję motywacyjną w procesie społecznego przystosowania do życia społecznego, gdyż wpływają one na konstruowanie zasad postępowania, treści i znaczenie norm prawnych oraz moralnych. Tym samym, zdaniem Petrażyckiego, religia może być i niejednokrotnie jest, źródłem „głębokiego” przeżycia czyli emocji/impulsji etycznej, która przejawia się jako religijne doświadczenie „głosu obowiązku”, „emocji obowiązku”

(Petrażycki 2002, s. 25). Powyższą „emocję obowiązku” Petrażycki określa jako motywację etyczną, którą jej mistyczno-autorytatywny charakter odróżnia od innych motywacji. Motywacja etyczna ujawnia swój charakter, m.in. w religii, gdzie oprócz „naszego »ja« istnieje jeszcze inna istota; zwraca się do nas, przemawia do nas jakiś głos (*conscientia*, głos sumienia, strach sumienia...), ten głos, przemawiający do naszego »ja«, zdaje się pochodzić od jakiejś istoty wyższej” (Petrażycki, 2002, s. 26; zob. Wójtowicz, 2020, s. 81). Źródło powyższego doświadczenia, religie monoteistyczne upatrują w Bogu, Jego „woli”, która wydaje rozkazy, przepisy, nakazy i zakazy (zob. Wójtowicz 2020, s. 81).

Wskazane powyżej dwie cechy emocji etycznej tworzą motywację zasadniczą, tj. motywację „autorytatywno-imperatywną”, powstałą poprzez połączenie emocji repulsywnych i apulsywnych (Petrażycki, 2002, s. 28). Motywacja autorytatywno-imperatywna ma zasadnicze znaczenie w wyjaśnianiu zjawisk życia etycznego, np. „wyrzuty sumienia”, „zakaz oszustwa”, „zakaz morderstwa” (2002, s. 30). Petrażycki zaznacza, że:

w tym tkwi źródło i psychiczne wyjaśnienie rozpowszechnionej u wszystkich narodów wiary w obiektywne, wieczne i powszechne znaczenie odpowiednich „praw”, w ich tak powszechną i absolutną moc i panowanie, że podlegają im nawet bogowie. (2002, s. 31)

Stąd też można uznać, że w powyższym kontekście emocje\impulsje motywują człowieka do jak najlepszego przystosowania się do środowiska społecznego, co w następstwie znaczy, że mają one wpływ nie tylko na treść norm prawnych i moralnych, ale także na stosunek i zasady postępowania wobec religii.

Prawo i moralność

Petrażycki wskazuje na dwa rodzaje „imperatywów”: pierwszy – imperatyw „obowiązku postępowania” (np. pokora, miłowanie wrogów), drugi – imperatyw „zobowiązująco-przydzielający”. Imperatywy te z jednej strony zobowiązują do nadania prawa „komuś innemu, jako jemu należne” oraz z drugiej udzielają innemu prawa do żądania wypełnienia zobowiązania (zob. Petrażycki, 2002, s. 45). Stąd prawo i moralność to swoiste zjawiska psychiczne, „psychika prawna” – roszczeniowa, „psychika moralna” – bezroszczeniowa. Określają one owe przeżycia jako emocje imperatywno-atrybutywne (zob. Petrażycki, 1959, s. 5–90). K. Motyka określa ową relację prawa i moralności jako korelatywizm, tj. strukturę prawa o charakterze dwustronnym, imperatywno-atrybutywnym, zobowiązująco-uprawniamym (1993, s. 138; zob. także:

Wójtowicz, 2020, s. 78). Petrażycki uważał że, w: „dziedzinie moralności mówi się jedynie o podmiotach obowiązku i o ich obowiązkach, w dziedzinie praw idzie na każdym kroku o uprawnionych, o »prawa«, odpowiadające obowiązkom” (2002, s. 35). Przy czym „normy prawne, obowiązki i uprawnienia, są jedynie »fantazmatami emocjonalnymi«, »projekcjami«, będącymi wynikiem skłonności psychiki ludzkiej do obiektywizowania treści przeżyć psychicznych jednostki” (Motyka, 1993, s. 96; zob. także: Wójtowicz, 2020, s. 79). Należy dodać, że klasa przeżyć etycznych, tj., prawa i moralności posiada zasadnicze znaczenie dla motywacyjno-wychowawczego oddziaływania na życie człowieka i funkcjonowania społeczeństwa (Motyka, 1981, s. 8; także Wójtowicz, 2020, s. 79). A. Habrat dodaje że w owym procesie doskonalenia jednostki i społeczeństwa jako systemu „nadzoru” niezbędne są dwa systemy społecznej kontroli tj. prawo i moralność (2006, s. 8). Petrażycki nadając prymat prawu nad moralnością, uznaje że prawo jest skuteczniejsze i efektywniejsze w realizacji ideału społecznego (Kojder, 2001, s. 74–82; zob. także: Seidler, 1995, s. 22). Prawo zobowiązuje do określonego czynu oraz nadaje uprawnienia, umożliwiając spełnienie nakazu imperatywu. Tym samym prawo ma zasadnicze znaczenie w kreowaniu zachowań pożądaných w procesie wychowawczym, dążącym do realizacji założonego celu, tj. doskonalenia społeczeństwa i jednostki. Należy dodać, że w teorii prawa i moralności, prawo pełni tę funkcję która decyduje o świadomości społecznej i postawie obywatelskiej, dookreśla świadomość obowiązków i uprawnień jednostki, a także utrzuca poczucie godności i wartości człowieka. Zatem realność i skuteczność prawa ujawnia swą „moc”, gdy: z jednej strony odczuwamy „powinność” działania wobec kogoś innego oraz z drugiej strony, gdy druga osoba uznaje obowiązek prawny jako przywilej czy uprawnienie. Słusznie zauważa A. Habrat, że w powyższym kontekście dla Petrażyckiego istotne jest kształtowanie „poczucia i poszanowania praw innych” oraz szacunek i poczucie praw własnych (2006, s. 65). Zdaniem Petrażyckiego człowiek generalnie w swoim działaniu, kieruje się „intuicyjno-przeżyciowo prawnym sumieniem”, normami prawa intuicyjnego, które mają zasadnicze znaczenie w kontekście wyborów etycznych, dokonania czynu moralnie dobrego lub moralnie złego. Dlatego też motywacja prawna wpływa na postępowanie człowieka, modyfikuje i przekształca psychiczno-osobową konstytucję bytu ludzkiego, wprowadza „różne elementy do jego charakteru, tworzy krystalizację i osady w sensie zmian zachodzących w samej naturze psychicznej jednostki lub mas społecznych” (Borucka-Arctowa, 1969, s. 12–13; zob. także: Petrażycki, 1968, s. 50; Wójtowicz, 2022, s. 85).

Funkcja motywacyjna prawa implikuje cele wychowawcze, oba momenty (motywacyjno-wychowawczy) prowadzą jednostkę i społeczeństwo do

realizacji idealnego celu poprzez wypełnienie imperatywu oraz zdolność egzekwowania wypełnienia obowiązku od innych. Zatem prawo wykazuje nie tylko moc motywacyjną, ale także siłę wychowawczą donioślejszą od moralności religijnej, a obie funkcje prawa (motywacyjna i wychowawcza) kształtują zdolność do wypełniania obowiązku oraz umiejętność do egzekwowania go od innych (zob. Groszyk i Korybski, 1981, s. 27; także: Dąbrowski, 2019, s. 210–235; Licki, 1975, s. 237–247).

Funkcje i znaczenie religii

Jakie elementy konstytuują subiektywną treść przeżycia prawnego? Zdaniem Petrażyckiego na treść przeżycia prawnego zasadniczy wpływ ma moralność religijna. Petrażycki ukazuje, że chrześcijaństwo, buddyzm, islam i konfucjanizm, jako źródła etyki wielkich nauczycieli, kształtowały normy postępowania i świadomość społeczną. Jezus Chrystus, Budda, Mahomet i Konfucjusz nie tworzyli systemów prawa pozytywnego (oficjalnego), ale swoją postawą, zachowaniem i nauczaniem ustanowili idealny wzór postępowania, ten zaś w toku ewolucji społecznej przekształcił się w trwałe formy psychiczne: normy prawa wewnętrznego (moralnego).

Historia oraz proces ewolucji społecznej ukazuje przykłady rozwoju (postępu) świadomości prawnej, doskonalenia się jednostki oraz życia społecznego. Przykładowo imperatywna etyka chrześcijańska poprzez zawartą w sobie treść prawa moralnego przez stulecia doprowadziła do ukonstytuowania imperatywno-atrybutywnych reguł postępowania. Reguły czysto imperatywne, wynikające z założeń moralności chrześcijańskiej, w wyniku „wielowiekowego procesu kulturalno-wychowawczego przekształciły się stopniowo w trwałe skrytalizowane formy psychiki imperatywno-atrybutywnej, w trwały kapitał świadomości prawnej” (Petrażycki, 1959, s. 204; zob. także: Rudnicki, 2022). Stąd motywacja prawna (aktywna i pasywna) pełni istotną funkcję w rozwoju świadomości społecznej i jest niezbędnym czynnikiem funkcjonowania organizacji życia społecznego, bez którego „ustrój społeczny w swojej obecnej postaci w ogóle istnieć by nie mógł” (Petrażycki, 1959, s. 205). Dla Petrażyckiego postęp społeczny jest czymś nieuniknionym, ewolucja prawa i moralności od wulgarnego egoizmu, dzikości i barbarzyństwa, to rozwój w kierunku czynnej miłości, doskonałego obywatela w doskonale uspołecznionym społeczeństwie.

Petrażycki nie deprecjonuje roli i znaczenia moralności religijnej, etyki czysto imperatywnej w procesie motywacyjno-wychowawczym jednostki i społeczeństwa (zob. 2002, s. 50; także: Hornowski, 1996, s. 304). Wykazuje, że etyka

imperatywna pełni istotną rolę dla etyki prawnej, stanowi o granicy pomiędzy „poczuciem prawnym” a brakiem „poczucia obowiązku” (Suchodolski, 1935, s. 508). Jednakże sama moralność o charakterze imperatywnym jest niewystarczająca dla realizacji wyznaczonego celu, czyli prawidłowego rozwoju jednostki i społeczeństwa. Do realizacji celu potrzebne jest prawo o charakterze imperatywno-atrybutywnym. Moralność religijna to psychika bezrozszenkowa, „psychika pokojowa”, której normy przekształcają się w normy prawne, roszczeniowe. Należy dodać, że Petrażycki mocno podkreślał, iż obowiązek moralny nie zobowiązuje drugiej osoby do realizacji jego treści. Tym samym Ewangelia nakazując jakiś sposób postępowania, nie daje nikomu prawa do domagania się spełnienia zalecanego zachowania. Moralność religijna jako podstawa etyki imperatywnej, ma zastosowanie np. w nakazach typu: „odpłacaj dobrem za zło”; „bądź skromnym”, „miłuj bliźniego”. Jednakże, według Petrażyckiego, „nauka Ewangelii jest nauką jednostronnie-imperatywną [...]”, tak że jeżeli z nauki o Ewangelii wyprowadza się obecnie społeczno-prawne roszczenia itp. – jest to nieporozumienie i spaczenie jej sensu” (Petrażycki, 2002, s. 86). Jednocześnie dodaje, że etyka jednostronnie-imperatywna generuje nowe idee, które ewoluują w kierunku idei prawnych, imperatywno-atrybutywnych (zob. Lazari-Pawłowska, 1971, s. 48; także: Wójtowicz, 2020, s. 87). Według Petrażyckiego normy etyki imperatywno-jednostronnej przechodzą w normy prawne imperatywno-atrybutywne dwustronne, a nie odwrotnie. Jednakże zdaniem M. Ossowskiej, Petrażycki nie zauważa, że normy które tracą „kredyt”, stają się z dwustronnych jednostronne¹ (Ossowska, 2011, s. 239; także: Wójtowicz, 2022, s. 88).

Generalizując, należy podkreślić, że polityka prawa i moralności Petrażyckiego ujawnia pewne funkcje. Po pierwsze, jest to funkcja utylitarno-pragmatyczna, której celem jest przystosowanie do środowiska społecznego i osiągnięcia m.in.: „obiektywnie uznanych, obowiązujących wszystkich zasad funkcjonowania społeczeństwa w postaci doskonalszej religii, etyki zbiorowej i prawa” (Habrat, 2006, s. 70). Po drugie, polityka prawa i moralności powinna prowadzić ku realizacji ideału, tj. czynnej miłości, a nie głoszenia przekazów Ewangelii czy moralności religijnej. Jest to funkcja wychowawcza zmierzająca do eliminacji cech i zachowań egoistycznych, niepożądanych, wrogich innym ludziom i innym istotom „cierpiącym”. Po trzecie, funkcja motywacyjna polityki

¹ Według M. Ossowskiej w kulturze europejskiej następuje ewolucja norm etycznych, np.: „»Czci ojca twego i matkę twoją«. Cześć ze strony dziecka, a przynajmniej stwarzanie jej pozorów, było niegdyś u nas przedmiotem roszczeń ze strony rodziców, co znajdowało wyraz w różnych rytuałach obyczajowych. Dziś tam, gdzie pedagogika krzewi w stosunkach rodzinnych koleżeństwo, rzecz się ma inaczej. Jeśli mówi się jeszcze w ogóle o czci, to w każdym razie nie ma się do niej uprawnień, a norma staje się tylko dezyderatem”.

prawa i moralności powinna wzmocnić dążenie do realizacji nowego systemu społeczno-prawnego, utrwalającego działania pożądane, altruistyczne, służące doskonaleniu jednostki i społeczeństwa. Petrażycki zauważa, że:

panujący w jakimkolwiek czasie system norm prawnych jest przemijającym stopniem wychowania społecznego i powinien być w miarę wypełnienia swej funkcji wychowawczej zastąpiony przez inny system prawnego, motywacyjnego i wychowawczego oddziaływania przystosowany do osiągniętego już poziomu psychiki narodu. (1925, s. 22)

Zatem normy prawa zależeć powinny od aktualnego poziomu rozwoju świadomości prawnej jednostki i społeczeństwa, a w procesie przybliżania się do ideału w rozwoju społecznym przewodnią rolę pełnić powinna polityka prawa i moralności. W. Makowski dodaje, że dla Petrażyckiego polityka prawa i moralności jest: „czynnikiem kształtowania społeczeństwa i prowadzącym ludzkość do powszechnego dobra, do ideału życia zbiorowego. Tym ideałem jest praktyka miłości w życiu społecznym” (Makowski, 1932, s. 52; zob. także: Wójtowicz, 2020, s. 90).

Tym samym moralność religijna wypełniwszy swą funkcję wychowawczo-motywacyjną powinna być zastąpiona moralnością odpowiednio przystosowaną do danego miejsca i czasu, tj. adekwatną do ewolucji psychiki jednostki i świadomości społecznej. Ostatecznie system norm prawnych i moralności religijnej zastąpiony zostanie wartościami „miłości czynnej”, nieograniczającej się do jakiegoś narodu czy kultury, która będzie miała charakter powszechny i uniwersalny, tj. urzeczywistni się jako miłość wszechludzka.

Zakończenie

Wraz ze zmianą charakteru jednostki i społeczeństwa dokonuje się ewolucja prawa, która prowadzi od egoizmu, osłabienia represji prawa i złagodzenia sankcji do zachowań altruistycznych, działań ze względu na dobro innych, dobro społeczne, aż do urzeczywistnienia „miłości czynnej”. Teleologiczne dążenie do realizacji ideału człowieka jako doskonale uspołecznionego obywatela i doskonale uspołecznionego społeczeństwa, dokonuje się poprzez socjalizowanie, wychowanie, motywowanie i utrwalanie zachowań pożądanych, tj. kształtujących postawę obywatelską, działającą dla dobra ludzkości, a nie hedonistycznie rozumianego egoizmu jednostki i społeczeństwa. Od tego, czy człowiek będzie dobrowolnie i świadomie dążył do urealnienia idealnego celu, zależy nie tylko możliwość realizacji „miłości czynnej” (przyszłego regulatora stosunków społecznych), ale także innych form aktywności człowieka w kulturze, np. religii.

Zgodnie z założeniami teorii prawa i moralności Petrażyckiego, w drodze ewolucji społecznej następuje postęp od „niedorzecznej” psychiki (egoizmu) do doskonale uspołecznionego obywatela (altruizmu), celem urzeczywistnienia „czynnej miłości”. Przy czym urzeczywistnienie ideału miłości wszechludzkiej jest równoznaczne z zanikiem potrzeb religijnych, a nawet samego prawa. Moralność religijna jest ważnym czynnikiem w procesie rozwoju jednostki i życia społecznego, jednakże gdy wypełni swe funkcje (np. aksjologiczną, motywacyjną, wychowawczą) zaniknie, a funkcje moralności religijnej wypełni świecki (niechrześcijański) ideał życia społecznego tj. miłość wszechludzka. Ideał życia społecznego, „czynnej miłości”, wynika z aksjomatów rozumu praktycznego, rozumu o proweniencji oświeceniowej i pomimo tego, że w kulturze zdarzają się regresy, to jest to – zdaniem Petrażyckiego – proces nieuniknionego i permanentnego postępu.

Literatura

- Borucka-Arctowa, M. (1989). Motywacyjne działania normy prawnej. *Krakowskie Studia Prawnicze*, XII, 45–60.
- Borucka-Arctowa, M. (1969). Teoria Petrażyckiego a koncepcje prawnonaturalne. W: K. Opałka (red.). *Z zagadnień teorii prawa i teorii nauki Leona Petrażyckiego* (9–11). Warszawa.
- Dąbrowski, A. (2019). *Źródła, natura i funkcje emocji. Studium teorii impulsji Leona Petrażyckiego w kontekście współczesnych badań*. WUW.
- Groszyk, H., Korybski, A. (1981). O programie tworzenia nauki polityki prawa Leona Petrażyckiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G*, 28(1), 1–35.
- Habrat, A. (2006). *Ideał człowieka i społeczeństwa w teorii Leona Petrażyckiego*. Uniwersytet Rzeszowski.
- Hornowski, F. (1996). Prof. Petrażycki: O motywach postępowania ludzkiego, a w szczególności o motywach etycznych i ich różnorodności. Petersburg 1904. *Przegląd Filozoficzny*, IX, 304.
- Kojder. (2001). *Godność i siła prawa. Szkice socjologicznoprawne*. Oficyna Naukowa.
- Kojder. (2001). *Moc (nie) jest prawem*. W: *Godność i siła prawa. Szkice socjologicznoprawne* (62). Oficyna Naukowa.
- Kowalski, J. (1963). *Psychologiczna teoria prawa i państwa Leona Petrażyckiego*. PWN.
- Lande, J. (1959). *Studia z filozofii prawa*. KUL.
- Lazari-Pawłowska, I. (1971). Petrażycki – teoretyk moralności i moralista. *Etyka*, 9, 41–63.
- Licki, J. (1975). Motywacyjne i wychowawcze działanie prawa jako podstawa naukowej polityki prawa. W: J. Kurczewski (red.). *Prawo w społeczeństwie* (237–247). Warszawa.

- Makowski, W. (1936). *Państwo społeczne*. Warszawa.
- Motyka, K. (1981). Optymizm Petrażyckiego. *Kamena*, 11, 8–9.
- Motyka, K. (1993). Wpływ Leona Petrażyckiego na polską teorię i socjologię prawa. KUL.
- Ossowska, M. (2011). *Socjologia moralności. Zarys zagadnień*. PWN.
- Petrażycki, L. (2002). *O pobudkach postępowania i o istocie moralności i prawa*. Oficyna Wydawnicza.
- Petrażycki, L. (1925). *O ideale społecznym i odrodzeniu prawa naturalnego. Z dodatkiem: O gospodarstwie i prawie, i istocie i przesłankach ekonomii politycznej* (tłum. J. Finkelkraut). Warszawa.
- Petrażycki, L. (1959). *Teoria prawa i państwa w związku z moralnością* (t. I). PWN.
- Petrażycki, L. (1968). *Wstęp do nauki polityki prawa*. PWN.
- Petrażycki L. (1959). *Wstęp do nauki prawa i moralności. Podstawy psychologii emocjonalnej* (oprac. J. Lande). PWN.
- Pieniążek, A. (1977). W sprawie koncepcji polityki prawa. *Annales*, XXIV, 185–194.
- Rudnicki, J. (2022). Leon Petrażycki (1867–1931). W: F. Longchamps de Bérrier, R. Domingo (Eds.), *Law and Christianity in Poland: The Legacy of the Great Jurists* (chapter 10). Routledge, https://www.researchgate.net/publication/365275835_Leon_Petrażycki_1867-1931
- Seidler L. G. (1995). *O istocie i akceptacji władzy państwowej*. UMCS.
- Suchodolski, B. (1935). *Kultura i osobowość*. Warszawa.
- Wójtowicz, R. (2020). *Miłość wszechludzka. O ideale społecznym według filozofii i polityki prawa Leona Petrażyckiego*. Uniwersytet Rzeszowski.